

Устименко В. А., Джабраїлов Р. А. Ліквідація господарських судів – крок до деградації судочинства в Україні.

У статті висвітлено досвід становлення і розвитку системи господарських судів України. Представлена критична оцінка вітчизняної законодавчої ініціативи про скасування органів господарського судочинства. Розглянуто приклади із зарубіжного досвіду побудови системи економічних судів. Наведено аргументи щодо безпідставності ідеї про скасування Господарського і Господарсько-процесуального кодексів України.

Ключові слова: державний арбітраж, господарські суди, адміністративні суди, економічні (комерційні) суди, кодифікація господарського законодавства.

Ustimenko V. A., Dzhabrailov R. A. The abolition of economic courts – step to degradation of justice in Ukraine.

The article analyzes the experience of formation and development of the system of economic courts of Ukraine. Presents a critical assessment of the domestic legislative initiatives on the abolition of the institutions of economic justice. Examples of foreign experience of building a system of economic courts. The above arguments that the idea of the abolition of the Economic and Commercial procedural code of Ukraine.

Key words: state arbitration, commercial courts, administrative courts, economic (commercial) courts, the codification of the economic legislation.

О. А. Беляневич,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

УДК 346.91

ПРИНЦИП СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ СУДІВ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті досліджено теоретичні питання реалізації в господарському судочинстві гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод права на справедливий суд. Обґрунтовано, що існування господарської юрисдикції як втілення конституційного принципу спеціалізації судів безпосередньо пов'язане із необхідністю ефективного судового регулювання суспільних відносин у сфері економіки. Запропоновано напрями удосконалення процесуального законодавства, які сприятимуть досягненню правової визначеності та верховенства права при здійсненні господарського судочинства.

Ключові слова: верховенство права, практика ЄСПЛ, право на справедливий суд, спеціалізація судів, господарське судочинство, судове регулювання.

Статтею 14 «Верховенство права та повага до прав людини і основоположних свобод» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Україною 16 вересня 2014 р., встановлено, що в рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки Сторони Угоди надають особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема. Співробітництво буде спрямоване на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності й неупередженості та боротьбу з корупцією. Співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки буде відбуватися на

основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод.

Визнання Україною спільних європейських цінностей (поваги до демократичних принципів, верховенства права, доброго врядування, прав людини і основоположних свобод) закріплене на конституційному рівні: проголошуючи людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, головним обов'язком держави визначено утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України, далі – КУ). Виконання державою цього конституційного обов'язку перед людиною і громадянином у сфері судочинства означає реальний захист та відновлення порушених прав та законних інтересів особи на засадах верховенства права.

Крізь призму вимог ст. 6 Конвенції про

Суду, стосуються порушень розумного строку досудового слідства, судового провадження та виконання судових рішень. Слід погодитися з тим, що найефективнішим заходом забезпечення конвенційних гарантій на національному рівні є усунення самої підстави порушення ще до його констатації Європейським судом. Такий підхід має бути визначальним у сферах нормативного регулювання та управлінської діяльності, в які за самою своєю природою закладено потенціал порушень, які до того ж нерідко мають структурний характер [2, с. 298]. До речі, відповідно до ст. 13 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування є одними із заходів загального характеру, які вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене рішенням ЄСПЛ, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого ЄСПЛ порушення, а також усунення підстави для надходження до ЄСПЛ заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді.

Українська Революція гідності 2014 р. породила нову потужну вимогу суспільства на справедливий суд та надала поштовх оновленню судової влади в країні. Проте ради-

кальні зміни у правовій системі країни, які не ґрунтуються на раціональній правовій політиці, підсилені досягненнями юридичної науки, здатні на тривалий час дестабілізувати всю правову систему¹. Тому модернізація судової системи країни і перехід до іншої моделі судоустрою мають концептуально вирішуватися на рівні Основного Закону України та, відповідно, неможливі без внесення змін до Конституції України. Але слід пам'ятати, що зміна конституції країни – це завжди збурення конституційного ладу, який є гарантією безпеки людини і громадянина, довіри до держави та порушення стабільності конституції².

Відповідно до ч. 1 ст. 125 КУ система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації, статтею 17 Закону «Про судоустрій і статус суддів» цей перелік доповнено принципом інстанційності. Принцип спеціалізації, як зазначив КСУ³, полягає у створенні відповідних спеціалізованих судів для здійснення цивільного, кримінального, адміністративного, господарського судочинства⁴.

Принцип спеціалізації судів застосовується з метою забезпечення найефективніших механізмів захисту прав і свобод людини у відповідних правовідносинах⁵. Детальніше він розкритий в Законі України від 7 липня 2010 р. «Про судоустрій і статус судів», яким передбачено, що:

¹ Так, запровадження в 2005 р. в Україні адміністративної юстиції та прийняття Кодексу адміністративного судочинства спричинило значні труднощі в розмежуванні юрисдикції господарських та адміністративних судів, окремі з яких не подолані до цього часу.

² Одним з найважливіших умов визначеності відносин між громадянином і державою, гарантією закріпленого у статті 21 Конституції України принципу непорушності прав і свобод людини є стабільність Конституції, яка, крім інших чинників, значною мірою визначається правовим змістом Основного Закону. Наявність у Конституції України надто деталізованих положень, місце яким в поточному законодавстві, породжуватиме необхідність частого внесення змін до неї, що негативно позначатиметься на стабільності Основного Закону (Висновок у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до статті 46 Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статті 46 Конституції України) № 2-в від 2 червня 1999 р.).

³ Див. п. 3.2 рішення КСУ у справі за конституційними поданнями 54 народних депутатів України та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України (щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції) від 12 липня 2011 р. № 9-рп/2011.

⁴ Разом з тим можна стверджувати, що до цього часу так і не реалізована норма ч. 4 ст. 127 Конституції України про те, що суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів і які відправляють правосуддя лише у складі колегій суддів.

⁵ Пункт 3.2 мотивувальної частини рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами» від 9 вересня 2010 р. № 19-рп/2010.

– судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур (ч. 2 ст. 1);

– господарські суди є спеціалізованими судами в системі судів загальної юрисдикції (ч. 1 ст. 3, частини 2, 3 ст. 17, ст. 18, частини 2, 3 ст. 21, ч. 3 ст. 26, ч. 2 ст. 31).

Як зазначено у п. 3.2 рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами» від 9 вересня 2010 р. № 19-рп/2010, головними критеріями судової спеціалізації визнається предмет спірних правовідносин і властива для його розгляду процедура. Розмежування юрисдикційних повноважень між загальними і спеціалізованими судами підпорядковано гарантіям права кожної людини на ефективний судовий захист. Окрім цих критеріїв, для визначення предмета діяльності господарських судів слід застосувати також визначення юрисдикції судів як їх повноважень вирішувати спори про право та інші правові питання¹.

Ідея відмовитися від принципу спеціалізації судів була озвучена в постанові № 1 Пленуму Верховного Суду України від 11 квітня 2014 р. «Про пропозиції Верховного Суду України Тимчасовій спеціальній комісії Верховної Ради України з питань підготовки законопроекту про внесення змін до Конституції України», де зокрема зазначено: «Верховний Суд України вважає, що пріоритетом реформування судової системи України має бути утвердження *європейської моделі судочинства* [курсив наш, – О. Б.], адже забезпечення принципу верховенства права є одним із головних постулатів у будь-якій

демократичній державі. Враховуючи євроінтеграційні прагнення України, оновлення Конституції України має відбуватися на основі міжнародних стандартів у галузі судочинства, прав та свобод людини... В Україні має бути відновлено триланкову систему судів загальної юрисдикції, до якої входять Верховний Суд України, апеляційні та місцеві суди. Відповідно необхідно вилучити з Конституції України положення про вищі спеціалізовані суди (частина третя статті 125, частина четверта статті 127) та положення щодо побудови системи судів загальної юрисдикції за принципом спеціалізації (частина перша статті 125)». Висловлюється ідея й про те, що найголовнішим напрямом судової реформи має бути спрощення судової системи шляхом ліквідації спеціалізованих судів, зокрема через те, що їх функціонування є причиною юрисдикційних конфліктів. У зв'язку з цим зазначимо, що будь-яка єдина модель судоустрою для держав Європи *відсутня*, унікальність же судових систем окремих країн зумовлена їх власною історією та правовими традиціями. Об'єднаність значної кількості європейських країн романо-германською правовою сім'єю, безумовно, дозволяє виявляти дещо спільне і в їх судоустрої, а прагнення взяти за основу якусь «інтегровану» модель (так само, як і прагнення до копіювання як зразкового законодавства тієї країни, яка має певні переваги, насамперед економічні) можна пояснити євроінтеграційними процесами, що відбуваються в Україні. Але принцип спеціалізації судів, закріплений в Конституції України, необхідно розглядати як елемент правової традиції, яка сягає коріннями значно глибше радянського періоду².

У науковій літературі виокремлення спеціалізованих господарських судів, наділених усіма повноваженнями й атрибутами неза-

¹ Див. резолютивну частину рішення КСУ у справі за зверненнями жителів міста Жовті Води від 25 грудня 1997 р. № 9-зп.

² Загалом історія інституцій, які вирішували комерційні (торговельні) спори і які в різних країнах і в різні часи іменувалися по-різному (комерційні або торгові суди, біржові арбітражі, ярмаркові суди, арбітражі тощо) сягає коріннями в раннє середньовіччя, хоча їх прототипи можна віднайти і в античності. Перший на території Російської імперії комерційний суд було створено в Одесі у 1808 р., і його діяльність справила значний вплив як на розвиток внутрішньої торгівлі, так і на економічні зв'язки півдня імперії з міжнародними ринками. Пізніше такі суди було створено у Феодосії (1819 р.) та Ізмаїлі (1824 р.), у 1832 р. було видане Загальне положення про комерційні суди в Російській імперії, які проіснували до 1917 р. Детальніше про історію комерційного судочинства див. [3].

лежної й самостійної галузі судової влади, із системи судів загальної юрисдикції пояснюється: а) специфікою предмета діяльності (розгляд господарських спорів); б) особливістю кола суб'єктів як учасників господарського процесу (підприємств, організацій – юридичних осіб); в) особливістю господарського процесу, що відрізняється оперативністю, відсутністю твердої [порівняно із цивільним процесом, – О. Б.] регламентації процедури розгляду спорів. Незалежність господарського суду покликана гарантувати вільну ініціативу і свободу підприємництва, мінімальне державне втручання в економічні процеси, обмеження монополізму і захоплення конкуренції, захист інтересів споживача, сприяння іноземним інвестиціям [4, с. 11, 20].

Розширення протягом останніх двох десятиріч предмета діяльності господарських судів, як і загалом судів загальної юрисдикції, пов'язується з низкою чинників, насамперед ускладненням суспільного життя в умовах ринкової економіки, та змінами в правовій культурі України, що стали наслідком запозичення окремих елементів стилю правового мислення, притаманного правовій культурі Заходу¹.

Як впливає зі змісту ГПК (статті 1, 2, 4¹, 12 та ін.) господарські суди:

- здійснюють захист порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом осіб, які наділені правом звернення до господарського суду;

- здійснюють захист інтересів держави (публічних інтересів) за зверненнями прокурора та його заступників, Рахункової палати, інших державних органів, які звертаються до господарського суду в межах своїх повноважень, визначених законом;

- вживають передбачені ГПК заходи, спрямовані на запобігання правопорушенням (тобто здійснюють превентивну діяльність);

- розглядають справи про банкрутство;
- здійснюють судовий нормоконтроль, тобто діяльність із перевірки законності актів державних та інших органів, яка здійснюється в межах правосуддя в порядку, передбаченому процесуальним законодавством: 1) безпосередній, тобто визнання недійсними актів державних органів та інших органів (який є одним із способів захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання відповідно до ст. 20 Господарського кодексу України)², та 2) опосередкований у вигляді оцінки відповідності законодавству актів державних та інших органів під час розгляду справ, віднесених до підвідомчості господарських судів;

- здійснюють контроль за виконавчим провадженням;

- розглядають справи про оскарження рішень третейських судів та про видачу виконавчих документів на примусове виконання рішень третейських судів;

- виконують судові доручення іноземних судів.

З огляду на предмет діяльності пропонуємо розглянути спеціалізацію господарських судів крізь призму судового регулювання, яке є важливим елементом соціального регулювання господарських відносин. Діяльність господарських судів є фактором, що впливає і на правопорядок у сфері господарювання загалом, і на відновлення порядку в конкретних правовідносинах. Підтримання такої рівноваги тим паче є значущим, оскільки правом не регулюються і власне, не можуть регулюватися всі суспільні відносини, в тому числі в сфері економіки, де вони постійно перебувають у динаміці. В сучасних наукових дослідженнях, присвячених проблемам господарського судочинства, наголошується на функціональній ролі господарського судочинства як засобів впливу на економічні відносини і робиться висновок про те, що цей вплив завжди суттєвий, однак мо-

же бути позитивним (якщо своєчасно, у розумні строки господарський суд (суди) ухвалюють правосудні справедливі рішення) і негативним (коли строки розгляду спорів не виправдано затягують, ухвалюють неправосудні, несправедливі рішення) [5, с. 4].

Самостійність судового правозастосування як елементу правової системи виявляється в дії специфічного юридичного механізму – індивідуального судового регулювання. Індивідуальне судове регулювання є відносно автономним у правовій системі та має свій механізм: завдяки йому конкретні відносини, в яких відбувається відхилення від правомірної (такої, що відповідає вимогам закону або не суперечить йому) та/або узгодженої сторонами договірної моделі, приводяться у стан відповідності імперативним вимогам чинного законодавства (принаймні цього вимагає конституційний принцип законності) та тим правилам, які сторони самі встановили для себе. Останні (правила саморегулятивного походження) мають особливе значення для індивідуального судового регулювання, оскільки законодавчій регламентації піддаються лише родові та видові особливості суспільних відносин, але індивідуальні характеристики конкретного договірного правовідношення (казусу) залишаються для закону недосяжними. І саме з огляду на це діяльність судів, зокрема господарських, може розглядатися ширше, ніж правозастосовча діяльність. За своєю суттю правозастосовча діяльність полягає в розробленні та фактичному здійсненні організаційних заходів, спрямованих на втілення в життя приписів правових норм [6, с. 318]. Разом з тим судове правозастосування як індивідуальне піднормативне регулювання¹ передбачає застосування не лише норм чинного законо-

давства, а й тих правил, які сторони визначили для себе самостійно, а також інших соціальних регуляторів. І якщо прийняття судового рішення в його розумовій логічній формі є, насамперед, ланкою в процесі застосування права (так би мовити, його психофізичною стороною), то *прийняття правового рішення як соціального явища є частиною процесу управління* [9, с. 59].

Особливістю судового правозастосування є те, що відповідно до чинного законодавства суд як орган держави здійснює його не інакше як за ініціативою заінтересованої сторони. Суд як породження соціальної потреби в неупередженому щодо суб'єктів спірного правовідношення «третьому» перетворює цей конфлікт у змагальність, коли сторони не йдуть на компроміс. Тоді сторони, які не бажають підпорядковуватися загальній матеріальній нормі, повинні, як мінімум, прийняти загальну процесуальну форму їх взаємодії до розв'язання конфлікту [10, с. 440].

Судова влада, якій притаманні всі атрибути та ознаки органів державного управління, діє як частина державного механізму, що перебуває у взаємодії з іншими гілками влади. Навряд чи може викликати заперечення те, що абсолютизація самостійності й незалежності судової влади суперечила б закономірностям функціонування цілісних соціальних систем [11, с. 155]. Відомо, що суттєвим показником будь-якої (в тому числі соціальної) системи є ступінь свободи її складників. З огляду на це судова влада (і судове регулювання як функція цієї влади) має достатньо високий рівень самостійності, який, зокрема, виявляється у судовому контролі за законністю управлінських актів². Проте рівень цієї самостійності (меж суддівського розсу-

¹ Як зазначав М. А. Гурвич, судовий вплив на матеріальну тканину спірних правовідносин за допомогою судових рішень допускається у вигляді актів індивідуального піднормативного регулювання, які за змістом є судовим розсудом [7, с. 109, 127]. Для спірних матеріально-правових відносин судове рішення слугує «актом-регулятором», за допомогою якого спірні відносини перетворюються у безспірні; як регулятор судове рішення встановлює рамки конкретної поведінки в межах правил, що приписуються нормою, яка застосовується [8, с. 301].

² Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства до компетенції адміністративних судів віднесено спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії). До набуття чинності КАС відповідно до ст. 12 ГПК господарським судам були підвідомчі справи про визнання недійсними актів державних та інших органів (в тому числі й ті, якими регулюються певні договірні відносини, зокрема, приватизації, поставок продукції для державних потреб).

¹ Хоча, як показав час, у цій боротьбі за право законодавець неспроможав, поспіхом відмовився від традиційних, перевірених часом принципів арбітражування та досудового врегулювання спорів, які надавали арбітражному судочинству особливої унікальності і реалізація яких значно оптимізувала розгляд господарських спорів.

² Незважаючи на те, що значна частина справ про визнання недійсними актів державних та інших органів, які розглядалися господарськими судами до створення в 2005 році системи адміністративних судів, тепер віднесена до юрисдикції останніх, певна частина таких справ залишається підвідомчою господарським судам.

ду) перебуває у діалектичній єдності з ви-
могою підтримання законності як однієї з
основних засад судочинства (ст. 129 КУ).

У літературі зверталася увага на те, що за-
стосування права включає його адаптацію до
умов розвитку суспільства: зміни фактичних
суспільних відносин як однієї з об'єктивних
сторін застосування права, розвиток культу-
ри суспільства, зміни його суб'єктивної сто-
рони (форм свідомості, правосвідомості)
означають модифікацію застосування права
[12, с. 62]. Переломлюючи цю думку крізь
призму соціального регулювання, можна
стверджувати, що судове регулювання не
тільки посідає в ньому особливе місце, а й
виступає такою сферою, яка опосередковує
нормативно-правове та індивідуальне.

Регуляторні можливості і нормативного, і
індивідуального виду соціального регулю-
вання за наявності відповідного позитивного
потенціалу мають певну межу, за якою він
вичерпується. Очевидно, що можливість
врахування в процесі упорядкування певно-
го виду відносин особливості конкретної
життєвої ситуації є головною позитивною
 рисою індивідуального регулювання. Нормативне ж регулювання, яке передбачає
існування єдиної міри, єдиного масштабу
поведінки для всіх, такого завдання викону-
вати не може.

Можна підтримати позицію С. Ф. Дем-
ченка про те, що процес господарського су-
дочинства можна інтерпретувати, з позицій
його сутності, як здійснення судового кон-
тролю за його об'єктом – діями (бездіяльніс-
тю) відповідача та позивача у справі. У цьо-
му разі завданнями судочинства (як судово-
го контролю) є усунення розходжень між
ситуацією, яка виникла (визначена у по-
зовній заяві) і відповідною нормативною
(правовою) моделлю – сукупністю правових
актів, що регулюють відповідні відносини.
Усунення ж розходжень доцільно інтерпре-
тувати як завдання поновити юридичну рів-

новагу, що була порушена у відносинах між
зазначеними сторонами спору [5, с. 4].

Таким чином, господарські суди здійсню-
ють управлінський вплив на економічні від-
носини, розглядаючи і розв'язуючи спори
між суб'єктами економічних відносин, ак-
тивно впливаючи на них з метою дотриман-
ня законності, усунення недоліків у госпо-
дарській діяльності. Отже, існування госпо-
дарської юрисдикції як втілення конститу-
ційного принципу спеціалізації судів безпо-
середньо пов'язане з необхідністю ефектив-
ного судового регулювання суспільних від-
носин у сфері економіки при виникненні
правових конфліктів. Реалізація конвенцій-
ного права на суд у сфері господарських від-
носин відбувається саме через систему гос-
подарських судів, а тому руйнація системи
господарських судів поставить під загрозу
реалізацію цього права.

Ефективним має визнаватися правосуддя,
яке здійснюється в межах належної судової
юрисдикції, відповідно до справедливого за-
конодавства, за раціональними судовими
процедурами, які здійснюються у розумні
строки, а прийняті судові рішення виконую-
ться у встановлені терміни [5, с. 4]. Ефектив-
не поновлення в правах безпосередньо зале-
жить і від застосування судом таких спосо-
бів захисту, які відповідають сутності
порушеного права і не суперечать загальним
принципам права¹. Очевидно, надання ефек-
тивного способу захисту може здійснювати-
ся спеціалізованими, в тому числі господа-
рськими, судами, але в процесуальному за-
конодавстві мають передбачатися адекватний
відповідним спірним відносинам порядок
вирішення спорів та особливості перегляду
судових рішень.

*Реалізація конвенційного права на суд по-
в'язана із втіленням в законодавчу та право-
застосовну практику всіх судів, в тому числі
спеціалізованих, верховенства права.* ЄСПЛ
неодноразово наголошував на тому, що од-

ним з основних елементів верховенства пра-
ва є принцип правової визначеності (певно-
сті). Практика ЄСПЛ дає можливість виок-
ремити такі змістовні елементи правової
визначеності:

1) *визначеність змісту законодавчих
норм, несуперечливість нормативно-право-
вих актів, стабільність законодавства.* До-
тримання цієї вимоги дає можливість суб'єк-
там правовідносин передбачати (очікувати)
визначені правові наслідки своєї поведінки,
її правовий результат, який відповідає наяв-
ним у суспільстві нормативним приписам¹;

2) *забезпечення однакового застосування
закону*, що гарантує рівне ставлення закону
до кожного, тобто правову рівність учасни-
ків певного виду правовідносин²;

3) *забезпечення остаточності й обов'яз-
ковості рішення судів та їх виконання*³.

Кожна із цих складових потребує окремо-
го дослідження, тому зараз окреслимо лише
деякі шляхи досягнення правової визначено-
сті та верховенства права при здійсненні су-
дочинства.

1. Право на суд по суті є правом публічним,
воно, як зазначалося вище, не є абсолютним та

¹ В рішенні ЄСПЛ у справі «Корецький та інші проти України» від 3 квітня 2008 р. зазначено, що закон має бути
доступний для конкретної особи і сформульований з достатньою чіткістю для того, щоб вона могла, якщо це необхід-
но, за допомогою кваліфікованих радників передбачити в розумних межах, виходячи з обставин справи, ті наслідки,
які може спричинити означена дія. Щоб положення національного закону відповідали цим вимогам, він має гаранту-
вати засіб юридичного захисту від свавільного втручання органів державної влади у права, гарантовані Конвенцією.
У питаннях, які стосуються основоположних прав, надання правової дискреції органам виконавчої влади у вигляді
необмежених повноважень було б несумісним з принципом верховенства права, одним з основних принципів демо-
кратичного суспільства, гарантованих Конвенцією. Відповідно, закон має достатньо чітко визначати межі такої дис-
креції та порядок її реалізації. Ступінь необхідної чіткості національного законодавства — яке, безумовно, не може
передбачити всі можливі випадки — значною мірою залежить від того, яке саме питання розглядається, від сфери,
яку це законодавство регулює, та від числа та статусу осіб, яких воно стосується (п. 47).

² Відповідно до п. 3.1 рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадя-
нина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106,
частини першої статті 111/13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунк-
тів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 25 квітня 2012 року № 11-рп/2012 засада рівності усіх
учасників судового процесу перед законом і судом забезпечує гарантії доступності правосуддя та реалізації права на
судовий захист, закріпленого в частині першій статті 55 Конституції України. Ця засада є похідною від загального
принципу рівності громадян перед законом, визначеного частиною першою статті 24 Основного Закону України, і
стосується, зокрема, сфери судочинства. Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом передбачає
єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав. В рішенні у справі «Салов проти
України» від 6 вересня 2005 р. ЄСПЛ повторив, що принцип рівності сторін у процесі є лише одним з елементів
більш широкого поняття справедливого судового розгляду, яке також включає фундаментальний принцип змагаль-
ності процесу. Більше того, принцип рівності сторін у процесі — в розумінні «справедливого балансу» між сторо-
нами — вимагає, щоб кожній стороні надавалася розумна можливість представити справу в таких умовах, які не став-
лять що сторону в суттєво невідгніє становище стосовно другої сторони. Див. також рішення у справі «Надточій
проти України» від 15 травня 2008 р., в якому ЄСПЛ нагадав, що принцип рівності сторін є одним із складників шир-
шої концепції справедливого судового розгляду — передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість
представляти свою сторону в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище порівняно з опонентом.
Така ж правова позиція Суду висловлена в рішенні у справі «Гурепка проти України (№ 2)» від 8 липня 2010 р.
В рішенні у справі «Федоров і Федорова проти України» від 7 липня 2011 року (п. 99) Суд повторює, що принцип
рівності сторін — в смислі «справедливого балансу» між сторонами — вимагає, щоб кожна зі сторін мала розумну
можливість представити свою справу в умовах, які не ставлять її в явно невідгніє становище стосовно своїх опо-
нентів. Цей принцип позбавлений будь-якого смислу, якщо одна зі сторін справи не повідомлена про слухання, щоб
мати можливість скористатися передбаченим національним законодавством правом брати участь у розгляді. Це
особливо актуально у випадках, коли суд повинен вирішити фактичні питання.

³ Принцип правової визначеності також встановлює, що жодна сторона не вправі вимагати перегляду остаточ-
ного судового рішення, яке набрало чинності, лише задля нового судового розгляду і нового рішення по суті.
Повноваження суду апеляційної інстанції щодо перегляду рішення суду першої інстанції має використовуватися для
виправлення судових помилок. Перегляд судового рішення не повинен бути замаскованою апеляційною процеду-
рою, а саме лише існування двох позицій щодо способу вирішення спору не є підставою для повторного судового
розгляду. Відхилення від цього принципу допустимі лише у разі виявлення виняткових обставин у справі (див.
рішення ЄСПЛ у справі «Рябих проти Росії» від 3 грудня 2003 р.). В рішенні у справі «Совтрансавто-Холдинг проти
України» від 25 липня 2002 р. зазначається: «Суд повторює, що відповідно до його прецедентної практики право на
справедливий судовий розгляд, гарантований статтею 6 параграфу 1, повинно тлумачитися в світлі преамбули Кон-
венції, яка проголошує верховенство права як елемент спільної спадщини держав-учасниць. Одним з основних
елементів верховенства права є принцип правової певності, який серед іншого передбачає, що у будь-якому спорі
рішення суду, яке вступило в законну силу, не може бути поставлено під сумнів (рішення ЄСПЛ у справі «Брумаре-
ску проти Румунії» від 28 листопада 1999 р.).

¹ Наприклад, в рішенні ЄСПЛ у справі «Лошенко проти України» від 11 грудня 2008 р. зазначено, що вирішаль-
ним при оцінці ефективності засобу юридичного захисту є те, чи заявник може подати таку скаргу до національних
судів, вимагаючи певного виправлення ситуації; іншими словами, чи існує засіб захисту, здатний задовольнити його
скарги, надаючи пряме та швидке виправлення ситуації. Суд також встановив, що засіб є «ефективним», якщо його
можна використати як для прискорення вирішення справи судами, так і для забезпечення скажника адекватним від-
шкодуванням за затримки, які вже сталися.

піддається обмеженням. Однак такі обмеження не можуть звужувати користування цим правом настільки, щоб це зачіпало саму його сутність, і відповідатимуть п. 1 ст. 6 Конвенції за умови, якщо вони мають законну мету і існує розумна співмірність між засобами, що використовуються, і поставленою метою. Із закріпленням в Конституції України норм про визнання і дію в країні принципу верховенства права (ст. 8), про те, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55), про поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі (ч. 2 ст. 124) в українській суспільній свідомості поступово укорінилася майже як неспростовна аксіома про те, що суд має бути тим єдиним арбітром, неупередженим «третім» між сторонами спору, який має вирішувати усі соціальні конфлікти і в приватній, і публічній сферах життя людини. Значною мірою це відображує існуючий суспільний запит на незалежну судову владу, яка діятиме на основі верховенства права як сукупності базових цінностей людства, в тому числі справедливості, що проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, цілях законодавця і особах, що обираються для їх досягнення¹.

Перспективною виглядає теоретична розробка концепції інтересів правосуддя, ключовими категоріями якої мають бути: 1) публічні інтереси щодо здійснення правосуддя, які виходять за межі інтересів сторін щодо вирішення конкретного спору; 2) публічний порядок у сфері судочинства як сукупність базових цінностей, принципів здійснення судочинства, що має розглядатися частиною соціального порядку².

В цьому контексті, насамперед, необхідно переглянути уявлення про предмет діяльності судів як такий. Можна загалом погодитись із пропозицією ВСУ про уточнення змісту ч. 2 ст. 124 Конституції України, яку найвищий судовий орган пропонує викласти у такій редакції: «У порядку, встановленому законом, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі», оскільки це дасть змогу ширше застосовувати судові способи врегулювання спорів, звільнить суди від розгляду дрібних справ та справ із безспірним правом. Це також відкриє шлях для впровадження і розвитку в Україні інституту медіації, який успішно функціонує в більшості європейських країн, водночас зазначене має відбуватися зі збереженням судового контролю за законністю прийнятих цими особами та органами рішень, дій чи бездіяльності³. Разом з тим важливо зазначити, що юрисдикція судів має поширюватися на спірні правовідносини, принаймні в тому сенсі, в якому спірність розуміється в практиці ЄСПЛ⁴.

Наслідком цього має стати зменшення навантаження на суди, в тому числі господарські, розвиток альтернативних способів розв'язання правових конфліктів, на чому наголошують європейські інституції, в тому числі й шляхом досудового врегулювання спорів. Зокрема, рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи від 16 вересня 1986 року № R (86) 12 щодо заходів із попередження та зменшення надмірного робочого навантаження в судах було запропоновано урядам держав-членів передбачати разом із відповідними стимулами процедури прими-

рення до судового провадження або інші способи врегулювання спорів поза рамками судового провадження. Подібні положення були закладені й у низці інших рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи, а саме: № R (81) 7 щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя; № R (99) 19 щодо медіації в кримінальних справах; № Rec (2001) 9 щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами; № Rec (2002) 10 щодо медіації в цивільних справах; інших міжнародних документах. Ця ідея простежується і в рішеннях ЄСПЛ¹.

2. Процесуальним законодавством України мають бути сприйняті рекомендації № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 28 липня 1984 р. та № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 7 лютого 1995 р. [2], найголовнішими з яких є такі:

– в принципі повинна існувати можливість контролю за будь-яким рішенням суду нижчого рівня («суду першої інстанції») судом вищого рівня («судом другої інстанції»), але винятки з цього принципу, якщо законодавець вважатиме їх доцільними, мають бути встановлені законом і відповідати загальним принципам правосуддя;

– в принципі всі питання судового спору мають визначатися на рівні суду першої інстанції;

– апеляційна інстанція має розглядати лише належні питання, для чого законодавець

повинен запровадити відповідні фільтри (зокрема, обмежити оскарження за позовними вимогами на невеликі суми; встановити конкретні граничні строки щодо здійснення права на оскарження; відстрочувати здійснення права на оскарження з низки попередніх питань до подання основної апеляції по суті справи);

– необхідно передбачити заходи запобігання будь-яким зловживанням будь-якою системою оскарження (зокрема, дозволити апеляційній інстанції відповідно до спрощеної процедури, наприклад без сповіщення іншої сторони, відхиляти будь-які скарги, які видаються їй відверто необґрунтованими, нерозумними або поданими з наміром дошукувати; передбачити можливість застосування штрафів в таких випадках);

— мають бути запроваджені обмеження провадження в суді другої інстанції та запроваджені заходи з підвищення ефективності процедур оскарження (зокрема, одноособовий розгляд суддею незначних справ, справ, відверто необґрунтованих або термінових справ, наділення суду активнішою роллю до та під час слухання справи з метою заохочення сторін до врегулювання спору);

– заходи щодо суду третьої [касаційної] інстанції, який здійснює контроль над судом другої інстанції, мають застосовуватися виходячи з того, що справи вже пройшли слухання в двох інших судах. Скарги до касаційного суду мають подаватися щодо тих справ, які заслуговують на третій судовий розгляд, наприклад справи, які розвиватимуть право або сприятимуть однаковому тлумаченню законів; від особи, яка подає апеляцію, слід вимагати обґрунтування причин, з яких її справа сприятиме досягненню таких цілей;

– можливо, доцільним є запровадження державою такої системи, в якій суд касацій-

¹ Пункт 4.1 рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004.

2 Соціальними порядком в країні можна називати таку упорядкованість соціальних зв'язків, яка робить можливим узгодженість та стабільність суспільного життя, безперешкодне здійснення учасниками суспільних відносин своїх прав, виконання ними своїх обов'язків, захищеність їх обґрунтованих інтересів, суспільний та особистий спокій та відчуття впевненості.

³ [Электронный ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/614AB29B6D45096FC2257CBD001C78C1](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/614AB29B6D45096FC2257CBD001C78C1).

⁴ В пункті 38 рішення ЄСПЛ у справі «Rolf Gustafson v. Sweden»: «Суд наголошує, що для застосування п. 1 ст. 6 й його «цивільного» аспекти, необхідно, щоб мав місце «спір» («dispute» в англійському тексті) про «право», на яке можна претендувати, принаймні захищаючись в суді, і яке визнане внутрішнім правом. Мова повинна йти про реальний та серйозний спір; він може стосуватися як самого існування права, так і його сфери дії та умов реалізації. Крім того, завершення судового процесу має пряме значення для встановлення цього права» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58051#{"itemid":\["001-58051"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58051#{)}.

¹ Так, в рішенні ЄСПЛ у справі «Rolf Gustafson v. Sweden»: «В цілях п. 1 статті 6 суд не обов'язково повинен бути класичним судовим органом, включеним до звичайних судових структур... Для забезпечення дотримання вимог п. 1 ст. 6 важливим є встановлення матеріальних та процесуальних гарантій» (п. 45) ([http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58051#i={itemid}:\[«001-58051»\]](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58051#i={itemid}:[«001-58051»])). В рішенні ЄСПЛ у справі «Ромашов проти України»: «Суд вирішує, що рішення комісії з трудових спорів у справі заявника може бути прирівняне до судового рішення і держава несе відповідальність за його невиконання. Більше того, державна виконавча служба порушила виконавче провадження на підставі посвідчення комісії та, відповідно, несе відповідальність за його виконання. Суд також зазначає, що виконавче провадження становить невід'ємну частину судового розгляду, яке у цій справі замінило провадження у комісії з трудових спорів» (п. 41).

ної інстанції розглядатиме справу безпосередньо («процедура передання справи з проминанням однієї інстанції»), особливо у справах, пов'язаних з такими питаннями права, у яких звернення до касаційної інстанції є в будь-якому випадку доволі вірогідним.

3. Доступність правосуддя в аспекті ініціювання судового провадження та ефективності захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання безпосередньо залежить від ясності та визначеності норм процесуальних законів про юрисдикцію відповідного суду, тому необхідно переглянути наявні правила щодо юрисдикції адміністративних судів з тим, щоб значна частина спо-

рів, нерозривно пов'язаних із процесом організації та управління господарською діяльністю, була повернена в юрисдикцію господарських судів.

Підсумовуючи, зазначимо, що конституційний принцип спеціалізації судів сприяє реалізації конвенційного права на справедливий суд. Його реалізація в правовій системі України потребує оновлення процесуального законодавства та, відповідно, поглибленого теоретичного обґрунтування цих змін. Відмова ж від принципу спеціалізації судів, зокрема спеціалізації суду на розгляді економічних спорів, прогнозовано спричинить послаблення господарського правового порядку в Україні.

Список використаних джерел

1. Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / М. де Сальвіа. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004.
2. Міжнародні стандарти у сфері судочинства. — К. : Істина, 2010. — 488 с.
3. Балух В. С. Історія комерційних судів : Історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808–1917) / В. С. Балух. — О. : Юридична література, 2006. — 176 с.
4. Притика Д. М. Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України : автореф. дис. на здобуття наук. ст. д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Д. М. Притика ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Х., 2003. — 26 с.
5. Демченко С. Ф. Теоретико-методологічні засади здійснення господарського судочинства : автореф. дис. на здобуття д-ра юрид. наук : 12.00.04 / С. Ф. Демченко ; Київ. націон. унів. ім. Тараса Шевченка. — К., 2010. — 36 с.
6. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. — М. : Юрид. лит., 1982. — Т. 2. — 360 с.
7. Гурвич М. А. Судебное решение. Теоретические проблемы / М. А. Гурвич. — М. : Юрид. лит., 1976. — 176 с.
8. Чечина Н. А. Понятие и сущность судебного решения / Н. А. Чечина // Избранные труды по гражданскому процессу. — СПб. : Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. — С. 301–319.
9. Казимирчук В. П. Право и методы его изучения / В. П. Казимирчук. — М., Юрид. лит., 1965. — 204 с.
10. Матюхин А. Государство в сфере права: институциональный подход / А. Матюхин. — Алматы : ВШП «Эділет», 2000. — 596 с.
11. Борденюк В. І. Судова влада як складова механізму держави та державного управління / В. І. Борденюк // Вісник господарського судочинства. — 2005. — № 2. — С. 151–163.
12. Тамаш А. Судья и общество. Диалектика правосознания и правоприменения / А. Тамаш. — М. : Юрид. лит., 1980. — 141 с.

Беляневич Е. А. Принцип специализации судов и реализация права на справедливый суд в хозяйственном судопроизводстве.

В статье рассмотрены теоретические вопросы реализации в хозяйственном судопроизводстве права на справедливый суд, гарантированного статьей 6 Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Обосновывается, что существование хозяйственной юрисдикции как воплощение конституционного принципа специализации судов непосредственно связано с необходимостью эффективного судебного регулирования общественных отношений в сфере экономики. Предложено направления усовершенствования процессуального законодательства, которые будут содействовать достижению правовой определенности и верховенства права при осуществлении хозяйственного судопроизводства.

Ключевые слова: верховенство права, практика ЕСПЧ, право на справедливый суд, специализация судов, хозяйственное судопроизводство, судебное регулирование.

Belyanovich O. A. Court specialization principle and realization of right to a fair trial in commercial proceedings.

The article explores theoretical questions of realization of the right to a fair trial, guaranteed by Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, in commercial proceedings. The author proves that existence of the commercial jurisdiction as an embodiment of constitutional principle of court specialization is connected with a necessity of effective court regulation of social relations in economics. The directions of improvement of procedural legislation that would facilitate legal distinctness and rule of law during commercial proceedings are proposed.

Key words: rule of law, ECHR practice, right to a fair trial, court specialization, commercial proceedings, court regulations.